

MORFOLOGIK VA FONETIK SHAKLLARNING NUTQDA QO‘LLANISH DARAJASINI ANIQLASHNING TARIXIY AHAMIYATI VA AMALIY BOSQICHLARINI O‘RGANISH

1-umumta'lim maktabining ona tili
va adabiyot fani o'qituvchisi

Egamova Oltinoy Ashuraliyevna

egamovaoltinoy59@gmail.com

+99893-322-55-84

Morfologik vositalarni nutqiy uslublarda qo‘llash usullari va fonetik shakllarning nutqda qo‘llashda turli bosqichlarni amalga oshirishimiz mumkin. Til —inson tafakkuri va jamiyat taraqqiyotining asosi hisoblanadi. Uning tuzilishi va ifoda imkoniyatlari turli darajadagi vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Shunday vositalardan biri bu —morfologik vositalardir. Ular so‘z yasash, so‘z turkumlari, shakl yasovchi qo‘shimchalar orqali tilning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. Har bir nutqiy uslubda morfologik vositalar maqsadga muvofiq tarzda qo‘llanadi va bu holat uslubning xarakterini belgilaydi. Ilmiy uslubda. Ilmiy uslubda morfologik vositalar aniqlik va mantiqiylikni ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi. Masalan, sifatdash va fe‘lning zamon shakllari ilmiy bayonning aniq vaqt oralig‘ida ifodalanishiga xizmat qiladi:—Ushbu hodisa kuzatilgan holatlar asosida o‘rganildi. Bu uslubda shuningdek, ko‘plik qo‘shimchalari, passiv va zamonli fe‘llar keng qo‘llanadi. Publitsistik uslubda morfologik vositalar ko‘proq emotsional ta‘sir kuchini oshirish, o‘quvchiga murojaat qilish, undash maqsadida ishlatiladi. Masalan, buyruq mayli, orttirma daraja, mustahkamlovchi yuklamalar keng qo‘llaniladi.

Nutq jarayonida talaffuz qulayligiga erishish harakati tufayli ketma-ket kelayotgan tovushlarning o‘zaro ta‘siri natijasida o‘zgarishlarga uchrashi fonetik hodisalar deyiladi.(Tovush tushishi, tovush almashishi, tovush ortishi). Asosga qo‘shimcha qo‘shilishi natijasida so‘zda tovush o‘zgarishi fuziya ham deyiladi. Fonetik hodisalar unli tovushga ham, undosh tovushga ham xos.

Morfologik vositalar va fonetik tamoyillarning nutqda qo‘llanishi tilning ichki tizimini tashkil qiluvchi muhim birliklar bo‘lib, ularning nutqiy uslublarda to‘g‘ri va maqsadga muvofiq qo‘llanilishi har bir matnning uslubiy aniqligi, mazmuniiy yuksakligi hamda ta‘sirchanligini ta‘minlaydi.

Zamonaviy va tezkor dunyoda jamiyatdagi barcha sohalarda, shuningdek, tilning ijtimoiy holatida ham o‘ziga xos o‘zgarishlar shakllanadi. Insoniyat hayotining yengillashuvi, zamonning “tez va oson” formulada shiddat bilan rivojlanishi tildan foydalanishda ham qulaylikka intilishni namoyon qiladi. Ayniqsa, tilning nutqda qo‘llanish masalasida tizimlilik va optimallikka erishish birlamchi omildir.

Tilshunoslikda morfologik sath yoki paradigmani nutqda qo'llash va voqelanishiga ko'ra darajalash tilni maqsadli tarzda o'qitilishini, boshqa sath birliklari bilan birgalikda bir tizim mushtarakligini ta'minlaydi.

O'zbek tilshunosligida o'tgan asrda morfostatistik tadqiqotlar leksikostatistikaga qaraganda nisbatan tor doirada amalga oshirilgan. Asosiy e'tibor badiiy va publitsistik matnlar tarkibida o'z va o'zlashgan qatlamga oid so'zlarning statistik holatiga qaratilgan. O'zbek tilida lingvostatistikaning asoslarini yaratish to'la ma'noda S.Rizayev tadqiqotlari bilan bog'liq. Olim ilmiy ishida yangi so'zlarning faollik darajasini, morfologik va etimologik miqdoriy tahlilini so'zlarning kamayib borish tartibida tizimlaydi. Tadqiqot matn shakliga ko'ra faqat yozma matnlarni, morfologik jihatdan esa fe'llarning o'zak morfemasiga ko'ra nutqda qo'llanish holatini tekshiradi. Bunga ko'ra fe'l so'z turkumi nutqda qo'llanish darajasiga ko'ra bog'lovchi va olmoshlardan keyingi o'rinni egallaydi. S.Rizayev lingvostatistika sohasidagi ishlarning salmog'i birmuncha kamligi, ayniqsa, so'z shakllar tarkibidagi barcha morfemalarning umumiy statistik strukturasi hanuzgacha yaratilmaganligihaqida fikr bildiradi.

Morfologik statistika – morfologik birliklarning ma'lum vaqt ko'rsatkichida miqdoriy o'zgarishini aniqlovchi, natijalarni muayyan maqsadda faol-nofaollik darajasiga ko'ra tartiblovchi lingvostatistikaning bir bo'limidir. Lingvistik statistikaning fonostatistika (nutq tovushlari statistikasi), leksikostatistika (leksik birliklar statistikasi), sintaktik statistika (sintaksik birliklar statistikasi) kabi yo'nalishlari ham bo'lib, nutqning turli birliklari ustida belgilangan maqsadlarga ko'ra matematik hisob-kitoblarni olib boradi. Til sathi birliklarining bir lisoniy tizimda yaxlitligini hisobga olsak, nutqdagi voqelanishi ham yagona tizim asosida amalga oshadi. Masalan, o'zbek tilini xorijliklarga o'qitishda "oddiydan murakkabga" yo'nalishidagi o'qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini shakllantirish uchun ma'lum dastur, darsliklar yoki o'quv qo'llanmalar zarur, bu esa o'z-o'zidan zamonaviy til ko'nikmalarini baholovchi darajalangan dasturga ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Masalan, CEFR tizimining o'zbek tili ko'nikmalarini baholash jarayoniga tatbiqida nutq birliklarining darajalangan tartibi lingvistik asos sifatida qabul qilinadi. Ikkinchi ahamiyatli tomoni shundaki, morfologik birliklarning statistikasi aniqlash o'zbek tili korpusida darajalangan o'quv lug'atlarining joriylanishi – subkorpuslarning yaratilishi hamda lingvistik statistikaning tajribadan o'tgan umumiy mezon va tamoyillarini shakllantirishni ko'zda tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Po'latov A. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. 100 b.
2. Rizayev S. O'zbek tilining lingvostatistik tahlili. Diss. – Toshkent, 2008. 300 b.
3. Xamroyeva Sh. O'zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta'minoti. Avtoreferat. – Farg'ona, 2021. 76 b.4.

4. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, 1qism, T., 1980; Reformatskiy A.A., Vvedeniye v yazikovedeniye, M., 1998; Jamolxonov H.A., Hozirgi o‘zbek adabiy tili, 1qism, T., 20045.
5. Zamonaviy o‘zbek tili. Morfologiya. Monografiya. Toshkent, 2008. – 522 b.
6. Nurmonov A., O‘zbek tilshunosligi tarixi, T., 2002. 132-be7
7. Ismoilov B. “Dunyoni bilishda til va tafakkur birligi.”-T.,1966.12-bet
8. Baskakov N.A., Sodiqov A.S. “Umumiy tilshunoslik ”.-T., 1979.175-bet

